

Ф. ДОСТОЄВСЬКИЙ І Ф. НІЦШЕ: АНТРОПОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СОРОМУ

© Мазур Л., 2007

Проаналізовано погляди Ф. Достоевського і Ф. Ніцше на значення сорому у самореалізації особистості. Автор дає порівняльну характеристику альтруїстичної та егоїстичної моделей самоствердження. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що Ф. Достоевський стояв біля витоків створення інтерсуб'єктивної картини людини на противагу індивідуалістській, уособленій ідеями Ф. Ніцше.

Ключові слова: сором, ідентичність, егоїзм, альтруїзм, інтерсуб'єктивність.

Mazur Lyubov. F. Dostoevskiy and F.Nitsche: the anthropological meaning of shame.

In the article analysis of points of view of F.Dostoevskiy and F.Nitsche on the meaning of shame in self-actualization of personality is carried out. The author gives a comparative description of altruism and selfish models of self-affirmation. Research results allow to assert that F.Dostoevskiy was in the sources of creation of intersubjective picture of man in the counterbalance of individualist, presented by ideas of F.Nitsche .

Key words: shame, identity, selfish, altruism, intersubjectivity

У дослідженні ми виходимо з переконання, що останнім часом усталене розуміння людини поставлене під сумнів. Як справедливо зауважує В. Брюнінг, “сьогодні одне одному протипоставлена множинність різноманітних картин людини, причому так, що неможливо пов'язати їх в межах єдиної концепції” [2]. Для вирішення цієї проблеми великої ваги набуває порівняльне зіставлення попередніх антропологічних теорій. На наш погляд, з позицій подібних досліджень на особливу увагу заслуговують погляди видатного російського письменника Ф.М. Достоевського. Компаративістські дослідження Ф. Достоевський – Ф. Ніцше вже здійснювались [4; 5; 9; 19]. Але в них особлива увага акцентувалась на морально-етичній проблематиці. **Новизна нашого підходу** полягає в тому, що ми розглянемо їх в іншій площині – як вони оцінюють антропологічне значення сорому. **Метою** цієї роботи є спроба дослідити філософсько-антропологічні засади поглядів Ф. Достоевського і Ф. Ніцше і, зокрема, як вони вирішують проблеми людської ідентичності і самореалізації, щоб мати можливість окреслити тенденції їхнього подальшого розвитку.

Що являє собою сором? Чим пояснити нашу хворобливу чутливість стосовно нього і те, що ми часто неспроможні опанувати свої переживання в ситуації присоромлювання? І, незважаючи на те, що з цього приводу в нас щоразу виникають серйозні проблеми, тема сорому продовжує залишатися суворим табу, а ми й надалі соромимося свого сорому. Практика психотерапії свідчить, що навіть доволі успішні люди, з високим рівнем функціонування, мають цілий список проблем, які згідно з класиком гештальтпсихології Гордоном Вілером [18], можна звести до таких.

По-перше, – це “незавершені справи”, болючі питання або стосунки, які з певних причин упродовж тривалого часу лишаються невирішеними і викликають незадоволення. Стосовно них виникає почуття безвихідності і покірливості і про них намагаються не згадувати, проте, коли думки все-таки з'являються, їхнім фоном стає давній рівень фрустрації і болю.

По-друге, – стан фрустрації супроводжується почуттям “надмірної самотності”, оскільки людина відчуває, що залишилась на самоті з проблемою, яку їй доводиться долати самій, не сподіваючись на сторонню допомогу.

Отже, і проблеми, які ми не можемо зсунути з “мертвої точки”, і важливі цілі, які ми ніяк не можемо досягти, і болючі стосунки і питання, які не вдається виправити, і моменти життя, в яких ми відчуваємо повну самотність, є тісно взаємопов’язаними, майже завжди накладаються один на одне і по суті є ідентичними сорому. Навіть у м’яких формах сором зменшує нашу здатність долати життєві проблеми, обмежує можливості особистісного зростання. Як і чому це відбувається? Еволюційна психологія виходить з того, що наші основні емоції базуються на вроджених моделях і виконують організаційні і орієнтувальні функції. [6; 10; 11; 17]. Але ж яка функція належить сорому, який, здається, лише дезорієнтує і дезорганізує нас?

Власне на цих питаннях ми й зупинимося і відповідь на них спробуємо знайти у видатного письменника і психолога Ф.М. Достоевського. Усі його персонажі тією чи іншою мірою переживають почуття сорому. Це не випадково. Як психолог за покликанням і складом свого розуму, він не міг не розуміти значення цього почуття для становлення людської особистості. Почуття сорому притаманне лише людині, є проявом людської природи. Сором – це афект залежності від інших, людської взаємопов’язаності. З цим положенням згодяться філософи і психологи усіх напрямків і шкіл, але щодо оцінки антропологічного значення сорому, на наш погляд, будуть розмежовуватися індивідуалістичне та інтерсуб’єктивне розуміння людини.

Ф.М. Достоевський створив “вічний” тип людини – “з підпілля”. Працюючи над романом “Підліток”, він сам визначає свій найважливіший доробок: “Я пишаюсь тим, що вперше відкрив справжню людину російської більшості і вперше викрив її спотворену і трагічну сторону... Лише я один вивів трагізм підпілля, що полягає в стражданні, в самокатуванні, в усвідомленні кращого і неможливості його досягти і, головне, в яскравому переконанні цих нещасних, що всі є такими, і виходить, що не варто виправлятися!” [7, с.552].

Тьмяний, злостивий, гидкий світ – таким його сприймає герой “Підпілля”. Та й себе самого він характеризує як “мерзотника, підлого, себелюбця, ледаря”, “бридку непотрібну муху”, мишу, розлючену на всіх і на все за сорок років перебування у підпіллі. З мазохістською насолодою він оголює свої підземні “павукові” відчуття і почуття, вивертаючи свою душу всупереч усім етичним і літературним нормам.

Письменник з психологічною проникливістю розкриває механізм формування підпільної людини, що полягає в інтерналізації пережитого сорому: як він зациклює людину на неприємному і, ніби утворюючи панцир, робить її непроникною для інших переживань. Як досвідчений психотерапевт, він встановлює зв’язок “приниженого і цинічного я” людини з первинною ситуацією присоромлювання. У романі герой пригадує як його, осиротілого, вже затурканого докорами родичів, мовчазного, що дико озирався довкола, віддали до школи. “Зустріли мене, – оповідає він, – злостивими і безжальними насмішками через те, що я ні на кого з них не був подібним...Вони глузували з мого обличчя, з моєї мішкуватої фігури”, проте “я не міг терпіти насмішок, я не міг так дешево уживатися, як вони уживалися один з одним. Я зненавидів їх у ту ж мить і замкнувся від усіх в лякливо, уразливо і надмірну гордість” [7, с.452].

Отже, почуття сорому є сигналом про те, що людина не відповідає вимогам оточення, що вона чимось не така; сором – це індикатор транссуб’єктивних стосунків, що свідчить про певну напругу між внутрішнім і зовнішнім полем особистості, і пусковий механізм пристосування. Герой “Підлітка”, щоб позбавитись насмішок, почав навмисно добре вчитися і став одним з кращих. Насмішки припинилися, проте залишилися неприязнь, холодні, напружені стосунки. Він заняв зверхню презирливу позицію щодо однокласників і опинився в ізоляції. Але з роками розвивалась і сильніше проявлялась потреба в спілкуванні, тому він намагався всіма засобами зблизитись з оточенням, але це виходило неприродно і припинялося само собою.

Як бачимо, Достоевський не протиставляє внутрішній і зовнішній світ підпільної людини, а розглядає їх у певній цілісності, як складники єдиного інтерсуб’єктивного поля, в якому накладаються один на один світи інших людей. Звідси випливає, що люди спільними зусиллями ніби сплітають павутиння, яке, обплутуючи людину, обмежує можливості її творчого зростання, робить її поведінку ригідною, стереотипною. Таке середовище, – “натовп люду, з стурбованими до

люті обличчями”, що зайняті дріб’язковими і марнотними справами, – формує характер підпільної людини. Воно вбиває життя, блокуючи його поривання.

Як зауважив герой “Нотаток із підпілля”, – “скільки прекрасних дітей потрапляло до нас”, проте “через декілька років на них і дивитися було гидко” [7; с.452]. Його вражала дріб’язковість мислення однолітків, безглуздість їхніх занять, розваг, розмов. Він вважав їх нижчими за себе, тому на другорядну роль згодитися не міг і легко зголошувався бути останнім. Або ти – герой, яким він уявляв себе в своїх мріях, або – бруд. Оскільки герой надто високий, щоб забруднитися, то йому припустимо бруднитися. Врешті-решт він добре розуміє, що стає навіть гіршим за інших, бо робить це зло усвідомлено.

Достоевський правильно підмічає, що якщо в дитинстві або старшому віці наше релевантне соціальне поле є активно ворожим, або повністю байдужим до людини, то ситуативний сором стає інтерналізованим і дозорганізує досвід людини, викривлює її поведінку, інколи в небезпечному і навіть спотвореному напрямку. Так, злість, яка може за певних обставин стимулювати і організовувати нашу енергію, на фоні сорому переходить в лють, яка збуджує, але дезорганізовує, призводить до прийняття імпульсивних і необдуманих рішень. Це увесь час трапляється з героєм підпілля: і коли він нав’язується в компанію однокласників, і коли намагається спровокувати дуель, і коли опиняється в борделі.

Так само смуток, фрустрація можуть мобілізувати сили людини, але будучи поєднаними з соромом, переходять в депресію, глибокий стан безнадійності й байдужості. Власне таким є ланцюжок переживань героя оповідання “Сон смішної людини”, який приводить його до рішення вчинити самогубство. Його охопило відчуття, що в світі все індиферентне: все, що відбувається навколо, не має ніякого значення (“все однаково”), і життя настільки порожнє, що в ньому нічого не помічається; навіть на інших людей наштовхуєшся не тому, що замислюєшся (думок немає), – а тому що людей немає, бо все байдуже. І якщо немає межі між буттям і небуттям, то й піти з життя так само нічого не вартує, – “все однаково”.

Розкриваючи інтерсуб’єктивну суть людського сорому, Достоевський підходить до розуміння інтерсуб’єктивної природи самої людини. Не треба соромитися свого сорому, – вважає він, – бо сором є проявом життєвого імпульсу, що нагадує про наш зв’язок із Землею і є поштовхом для пошуку гармонії нашого внутрішнього “я” із вселюдським “я”. Але для цього потрібно відокремитися від зовнішнього “я”, від того тонкого „павутиння” життєвих умов, яке визначає логіку поведінки. Знавець психології людської душі переконує, що в долі кожної людини простежується антиномія приреченості і свободи. Життя, як ткацький верстат, у кожному мить сплітає свободу вибору і “закон природи”. Якщо знехтуєш природною необхідністю, не врахуєш закону життя, то можлива трагічна участь князя Мишкіна, якщо ж не скористаєшся своєю свободою, не зробиш вибору, то можеш заплутатися в самому собі, як Дмитро Карамазов. Чи взагалі можливо подолати ці проблеми і досягти внутрішньої і світової гармонії? Незважаючи на те, що вихідні позиції Ф.М. Достоевського і Ф. Ніцше збігаються, відповіді в них будуть зовсім різними.

Необхідно передовсім відзначити духовну близькість цих людей. Вони мають майже однаковий внутрішній досвід – переродження переконань. І Достоевський, і Ніцше, маючи тонке психологічне чуття, добре знали, яке вирішальне значення для людини має питання про народження переконань. Людина, на відміну від тварини, не має готової карти світу, від природи в неї закладена лише здатність її створити, виробити певні орієнтири. Звідси випливає, що найкращий спосіб пізнати людину, пізнати себе – це розкрити її становлення, тому їх так хвилювала проблема власної переорієнтації.

Обидва опинились в ситуації присоромлювання, абсолютного несприйняття близьким оточенням, повного розриву із своїми авторитетами, нападів і насмішок з боку вчителів. В такі життєві моменти особливо гостро постають клятві питання про сенс життя, про добро і зло, гуманність, справедливість. Пережитий сором може зламати людину і зациклити її на самовиправдовуванні, або, знаходячи підтримку у внутрішньому Я, спонукати до переоцінки цінностей. На долю Достоевського і Ніцше випало друге. Вони насмілились втоптати в бруд ті ідеали, перед якими ще недавно схилялись. Вони зненавиділи тих, кого ще недавно обожнювали.

“Мені потрібний спокій. Та за те, щоб мене не чіпали, увесь світ зараз за копійку продам. Чи світу провалитися або чаю мені не пити? Я скажу, нехай світ провалиться, але щоб мені чай завжди пити” [7, с.378], – проривається жадний крик душі людини, яка усвідомила, що все життя брехала, коли запевняла себе і інших, що вищою метою існування є служіння останній людині. Ці страшні слова на увесь голос прозвучали з вуст людини, яку не зламала навіть каторга. В той самий момент, коли навколо святкували перемогу втілення ідей, заради яких він раніше був готовий віддати життя, – звільнення селян, скасування рекрутчини, утворення мирових судів, – Достоевський йде у підпілля. Йому відкривається страшна таємниця, що всі ці події для нього не мають значення. Коли перед людиною розвертається прірва і її лишає остання надія, то з неї знімаються важкі обов’язки перед іншими, перед людством, перед майбутнім, а їхнє місце заступає просте буденне питання про її самотню, нищу, непомітну особистість. Розум стає безсилим його розв’язати, натомість виникає психологія підпільної людини. Як влучно зауважив Л.Шестов: на цьому “для людини закінчується тисячолітнє царство “розуму і совісті”, починається нова ера – “психологія”, яку для нас в Росії вперше відкрив Достоевський” [19, с.58].

Подібне відбувається і з Ніцше. Лише те, що він дозволив собі мати власну думку, відмінну від загальноприйнятої, було достатньо, щоб звинуватити його в зраді і відвернутися від нього. Навіть важка нервова хвороба, яка безжально мучила його, не пом’якшила ставлення до нього з боку друзів. В той час, коли найбільше була потрібна моральна підтримка, він залишився у повній самотності, з болісними сумнівами, принизливими спогадами і божевільним страхом перед майбутнім. “Людина більш чутлива до презирства з боку інших людей, ніж до презирства з боку самого себе”, – промовляє він [12, с.463]. Дійсно, як би людина не зневажала себе, в неї завжди залишається надія, що вона здатна виправити ситуацію, що вона знайде вихід із скрутного становища, а вирок людей остаточний, перегляду не підлягає, невмолимий і безжальний. Проте “і через цей вогонь (презирства) повинна пройти обдарована натура, – переконаний Ніцше, – після цього вона значно більше належить сама собі” [12, с.479]. Його принижене і оговорене Я розростається до гігантських розмірів і заступає собою увесь світ. Всі теорії, що виправдовують теперішні страждання заради світлого майбутнього, втрачають силу, коли боротьба самотньої людської істоти перетворюється на катування. Не означає це, що і великі, і святі, якби опинилися на моєму місці, так само мало змогли б втішитись своїми істинами, як і я? – це запитання не дає спокою Ніцше.

Достоевський і Ніцше виправдовують егоїзм підпільної людини, бо відчували себе такою самою підпільною людиною, яка не хоче ані розчинитися у вищій ідеї, ані зливатися з будь-яким первинним джерелом буття чи природою, ані покласти своє життя на вівтар спільного блага. Вони стверджують цінність життя. Варте уваги, що ніхто з персонажів Достоевського не закінчує життя самогубством, щоб припинити безглузді страждання, якщо, правда, не брати до уваги Кирилова, який вбиває себе лише заради того, щоб випробувати свою силу. І, як правильно зауважив старий Карамазов, – забуття не шукають, яким би важким не було життя.

Більшість героїв творів Достоевського зображені відвертими егоїстами. Через свої нещастя вони закликають до відповіді увесь світ. “Я не сприймаю світу”, – прямо заявляє Іван Карамазов і не може зрозуміти, як можна любити ближніх. Але чому він взагалі не намагається уникнути цих страшних і невіршуваних питань, а наражається на них, як ведмідь на рогатину? Певно, що не з ведмежої глупості. Власне саме життя ставить ці питання, тому й уникнути їх неможливо. І саме життя дає відповідь: жити заради самого життя, дати йому вповні проявитись. Для людини це означає просту істину: “вільно і цілісно бути самою собою” [14, с.27] Але як цього досягнути? І тут ми бачимо вже не близькість, а розбіжність у поглядах двох великих мислителів XIX століття.

Для Ф.Ніцше “життя не є пристосуванням внутрішніх умов до зовнішніх, а є волею до влади, яка, діючи зсередини, все більш підкоряє собі і засвоює собі “зовнішнє”” [13, с.321]. Інстинктивні, вітальні сили, що б’ють через край, хаотичний надлишок спонукань роблять людину причетною до постійного становлення життя. Людина не має стійкої субстанції, бо вона – життєвий потік, вона ще відкрита для всіх можливостей, вона самостверджується. Отже, найвищою цінністю життя є самоствердження індивідів, тому навіть та “колосальна важливість, яку індивід надає статевому інстинкту, – вважає Ніцше, – не є наслідком важливості останнього для роду, а навпаки, власне в

акті народження здійснюється справжнє призначення індивіду і його вищий інтерес, найвищий вираз його влади (певно, якщо судити про нього не з точки зору свідомості, а з точки зору центра всієї індивідуалізації)” [13, с.321].

На його думку, існує множинність воль, кожна з яких, як монада, утворює центр особистості, що володіє індивідуальністю. І оскільки “індивід відчуває себе окремим, це і є найпотужніший стимул у його русі у напрямку до найвіддаленіших цілей” [13, с.326].

Наведені твердження переконливо свідчать, що Ф. Ніцше дотримується індивідуалістської моделі людини, фундаментальним положенням якої є абсолютна окремішність Я від навколишнього соціального поля. Біологічні потреби вимагають фізичного обміну з навколишнім середовищем і частині Я притаманний потяг до збільшення цього обміну до максимуму на свою користь. Проте кожне індивідуальне Я онтологічно є окремим і зовсім відмінним від інших. Ідеалом індивідуалістської картини людини є зростання потенціалу кожного індивіду, що проявляється у волі до панування, і досягнення автономії. Певно, що в межах цієї системи сором буде засуджуватись. Афект сорому свідчить про те, що твої недоліки, твої промахи помітили інші, що вони оцінюють тебе. Тут можна навести влучний афоризм Ніцше: “Люди не соромляться думати про щось брудне, але соромляться, коли вважають, що їм приписують ці брудні думки” [12, с.285]. Саме виникнення цього афекту розглядається як ознака неповноцінності і причина потаємності і нещирості людини. Спочатку з певної причини виникає відчуття своєї неадекватності або неповноцінності, а потім переживання з приводу їхнього виникнення. Тому не дивно, що сором є почуттям, яке легко вкорінюється, стає токсичним, вражає певні частини людського я, які стають потайними, недоступними для повного вираження і росту. Ніцше вважає, що застарілий сором робить людину несамостійною, нездатною до творчості, невільною, – “якщо ти лише приймаєш форми, то ти їх раб і знаряддя” [15; с.335]. Крім того, “люди, які не почувають себе впевненими в суспільстві, користаються будь-якою нагодою, щоб перед суспільством показати на комусь, хто нижчий за них, свою вищість, наприклад, за допомогою насмішок” [12, с.400].

Ф. Ніцше розглядає сором як атавізм стадного життя людини, – “раніше “я” приховувалось у стаді”, тепер через сором “в “я” ще ховається стадо” [15, с.355]. В подоланні цього почуття полягає, на його думку, шлях природної еволюції людини до її дійсно людського стану – “надлюдини”. Треба відзначити, що Ч. Дарвін (його вчення було відоме Ніцше) вважав сором реакцією на осуд, критику, презирство з боку суспільства і вбачав його еволюційно-біологічну функцію в тому, що прагнення уникнути його було потужним мотивом виконання своїх обов’язків щодо групового захисту і добування їжі [6].

Ця ідея знайшла підтримку в сучасній психології. Так, відомий дослідник в царині теорії емоцій Томкінс писав: “Краще ризик можливої смерті чи страху, ніж глибока мука приниження від власного боягузтва” [10, с.352]. Сором сприяв розвитку почуття власної гідності у первісної людини, також виконував регуляторну функцію в статевих стосунках, але головною причиною закріплення сорому в еволюції була його роль в розвитку навичок і вмінь, необхідних для виживання індивіду і суспільства. Тому найвразливішим завжди було “я” без знань і суспільних навичок.

Проте Ніцше, занурюючи людину в життєвий потік становлення і позбавляючи її будь-яких загальнозначущих зв’язків і відношень, не визнає позитивного значення сорому як регулятора міжсуб’єктних стосунків. Він твердо переконаний, що “своє “я” заохочується за рахунок іншого”; “життя живе завжди на кошти іншого життя” [13, с.159], тому не треба соромитись бути багатим, не треба соромитись бути щасливим, не треба соромитись своєї сили і талану. Він непримиренний щодо будь-яких проявів сорому, до яких він зараховував такі афективні стани свідомості, як мстивість, брехливість, заздрість, пихатість, марнославство, підозрілість, гордість, зарозумілість, приниження. Але найгостріше він критикує співчуття і жалість, що є для слабких єдиною втіхою, бо, “незважаючи на всю їх слабкість, у них є принаймні ще одна сила – завдавати болю”; “нещасний отримує своєрідне задоволення від цього почуття зверхності, яке збуджує в ньому прояв жалю” [12, с.273]. Відкритий прояв жалості сприймається як ознака зневаги; в ній може бути прихована заздрість, але в будь-якому разі вона є марнотратством почуттів і здібностей, “шкідливим для морального здоров’я паразитом”.

Отже, підводячи підсумок, повернемося до нашого питання: чи може егоїст реалізувати себе і стати цілісною, завершеною особистістю? Відповідь Ф. Ніцше однозначна: “так”. Але якою ціною? І Ніцше не приховує, – ціною самотності, болю і страждання. Він стверджує, що їх треба прийняти як належне, полюбити їх. З цим Достоевський згодитися не може. Він ні в чому не хоче бачити виправдання людському стражданню. Він не тільки відкидає теорії, що посилаються на неминучі витрати поступу, але взагалі сприймає страждання як щось огидне, що суперечить людській природі. Зв’язок людини з Матір’ю-Землею викликає радість, захват “клейким весняним листячком, блакитним небом”, бажання “нутром і черевом любити”, більш від всього на світі любити життя. Ця радість, на думку письменника, є засобом зцілення душі і досягнення гармонії в світі.

Як і Достоевський, Ніцше протиставляє жалості (спів-стражданню) здатність до спів-радісті. “Найнижча тварина може уявити собі чужий біль. Але уявити собі чужу радість і радіти їй...це почуття є переважно людське” [14, с.171]. Проте Ніцше оцінює це почуття так само однобічно, як і сором. Для нього радість лише епіфеномен, що виникає із реалізації своїх можливостей і сприяє самовпевненості і мужності. Достоевський же, навпаки, зважає, насамперед, на її інтерсуб’єктивну природу – те, що вона первинно виникає із спілкування з близькими людьми, а потім стає установкою на сприйняття світу і створює сприятливі умови для соціальної взаємодії.

У “Сні смішної людини” письменник зображує ідеальне суспільство, основане на радості. Люди вмели радіти як діти. Усмішки не сходили з їхніх вуст, вони навіть помирили з посмішкою, благословляючи усіх присутніх. Жалю і сліз не було і здавалось, що їх земне єднання не переривалось смертю. Храмів і віри не було, але відчувалось живе єднання з усім Всесвітом. Вони любили складати пісні, в яких славили природу, землю, море, ліса, оспівували один одного. Взаємна любов виникала з неземного пізнання, яке здійснювалось не розумом, а завдяки проникненню. Вони ніби вмели говорити з рослинами, тваринами, а ті розуміли їх.

Отже, радість робить людей відкритими і щирими, спонукає їх пізнавати себе, вивчати свої почуття і вмели виражати їх. Сучасна наука обґрунтовує ідеї Достоевського про когнітивну функцію радості. Так, у 1967 році опублікована книга В.Шутца “Радість: розширення людського пізнання”, в якій автор розглядає певні перешкоди для її прояву. Це стосується особливостей соціального життя людини: по-перше, – репресивне суспільство, що пригнічує творчу активність, встановлює всеохопний контроль і приписує буденність і посередність; по-друге, – деперсоніфіковані та жорстко ієрархізовані міжособистісні стосунки; по-третє, – гонитва за матеріальними досягненнями; по-четверте, святенництво і догматизм стосовно виховання дітей, сексу, релігійних організацій тощо [10, с.239]. Все вищесказане підриває любов і довіру до себе, обмежує самореалізацію і радість, перешкоджає пізнанню, викликає сором.

Переважає більшість персонажів Достоевського відчувають сором. В контексті тогочасних соціально-побутових умов це закономірне явище. Письменник бачить в ньому не тільки негативне, а насамперед позитивне начало, оскільки сором посилює самокритику, сприяє формуванню адекватної Я-концепції, фіксує увагу на собі, вимушує людину усвідомлювати власні внутрішні суперечності. Згаданий вище герой “Нотаток із підпілля” вражає читача своєю здатністю викривати свої вади, оцінювати свої дії, аналізувати доволі неприємні для себе ситуації. Ми бачимо, що таке уявне відтворення критичних ситуацій сприяє посиленню почуттів особистісної ідентичності і свободи, зменшує уразливість особистості. Безперечно, за умови несприятливих соціальних обставин протидіяти сорому самотужки дуже важко, тому так прагнуть герої Достоевського знайти підтримку. Вони шукають міжособистісні контакти і зв’язки, щоб уникнути самотності; докладають зусилля, щоб досягти впливу на інших людей, достатнього для того, щоб відчути себе значною і самодостатньою особистістю. Вони мріють про те, щоб мати сильні дружні прив’язаності, бо їм обридло одноманітне сіреньке життя без любові, тепла, ніжності і людини, якій можна було б довіритись. На жаль, знаходять вони таку підтримку рідко, майже як виняток, тому сором інтерналізується і веде до негативних наслідків. Тому Достоевський намагається виправдати психологію підпільної людини, довести, що егоїстичну позицію вона займає вимушено. Але повністю перекласти всю відповідальність на суспільні умови і обставини життя він не зміг. Добре знаючи інтерсуб’єктивну природу людини, він проголошує: “кожний відповідає за всіх і за все”.

Особистість для Достоевського антиномічна: вона водночас і відокремлена від інших особистостей, і неосяжно злита з усіма, її межі невизначені і таємничі. “Спробуйте розділитися! Спробуйте визначити, де закінчується ваша особистість і починається інша”, – пише він у записній книжці. З цієї причини розпадається ідеальне суспільство, зображене ним у “Сні смішної людини”. Прибулець з Землі виявився “атомом чуми”, що заразив усіх у безгрішному світі. Він став атомом брехні, який проник в серця щасливих людей, і вони пізнали нещирість, ревності, жорстокість, сором; “і сором піднесли в чесноту”, тоді “народилось поняття про честь і в кожному союзі підняли свій прапор”; “почалась боротьба за роз’єднання, відокремлення, за особистість, за моє і твоє”, “кожний став настільки ревним до своєї особистості, що з усіх сил старався принизити і применшити її у іншого” [8, с.517–518].

Отже, лише в світлі містичного вчення про людину, коли “я”, виходячи із себе, проникає в навколишні форми життя і має прямий доступ до іншого, можна зрозуміти її альтруїстичну природу. Як зауважив В’ячеслав Іванов, Достоевському “дух християнства не дозволяє нашого негативного визначення особистості (“я” і “не-я”, “моє” і “не-моє”), а вимагає, щоб вона самовизначалась позитивно (“я” через “ти”), що ми можемо лише частково і невиразно випереджати у внутрішньому досвіді любові і всесвітнього співчуття” [9, с.308].

Проаналізувавши погляди Ф. Достоевського і Ф. Ніцше на природу і функцію сорому в індивідуальному розвитку особистості, можна зробити такі висновки.

По-перше, – оцінка значення сорому залежить від моделі самореалізації особистості. Егоїстична модель, уособлена поглядами Ніцше, являє собою ідеал розвитку автономного Я. Згідно з цією моделлю нам належить стати вільними від різного роду залежностей від інших якщо не з моменту народження, то в ході індивідуального розвитку, що і є його метою. Якщо ми залишаємось чутливими до сорому, тобто відчуваємо реакцію суспільства, групи або окремої людини і відчуваємо в зв’язку з цим дискомфорт, то це означає, що ми не досягли автономії, повного розриву з інфантильною залежністю від інтерсуб’єктивного поля. В цій моделі сором осуджується як ознака слабкості і неповноцінності особистості і розглядається як причина неадекватної поведінки, “моралі рабів”.

Ф.Достоевський, критикуючи панівну в сучасній культурі егоїстичну модель людини, правильно підмічає, що за цих умов сором укорінюється, стає прихованим і “токсичним” і перешкоджає самовираженню і творчому зростанню особистості. В його альтруїстичній моделі люди, будучи пов’язаними почуттями радості і спів-переживання, знаходять взаємну підтримку, тому сором не вкорінюється, а залишається, як йому призначено самою природою, бути знаряддям пошуку власної ідентичності і гармонізації міжсуб’єктивних стосунків. Альтруїзм в цьому контексті треба розуміти не як самопожертву, а як “просту відкритість іншому – alter” [16, с.322]

По-друге, – егоїстичну і альтруїстичну модель самореалізації особистості необхідно розглядати у ширшому контексті індивідуалістичної та інтерсуб’єктивної картин людської природи. Фундаментальним положенням індивідуалістичної парадигми є те, що індивід є первинним порівняно із стосунками і інтерсуб’єктивними зв’язками, в яких він перебуває. Індивіди мають здатність вступати і переривати стосунки, з огляду на внутрішні потреби і обставини, причому їхня власна природа залишається незмінною. Отже, стосунки є вторинними і в певному сенсі менш реальними стосовно індивідів. Як бачимо, позиція індивідуалізму, що нехтує значенням індивідуального досвіду, суперечить ідеї становлення особистості. Проте ці положення будуть і далі розвиватися в психоаналітичних теоріях і екзистенціалізмі.

Достоевський як письменник аналізує життєвий досвід як процес, як ми проживаємо і відчуваємо його. З глибини цього досвіду він досліджує, ким ми є і що наші почуття і переживання можуть сказати про нашу відокремленість або пов’язаність із світом і іншими Я. Продемонстрована ним здатність пізнати іншу людину свідчить про те, що талановитий письменник розгадав інтерсуб’єктивну природу людини. Тим самим, на наш погляд, він виходить за межі діалогізму, представленого поглядами М. Бахтіна [1], М. Бубера [3], що наголошує на важливості суб’єкт-суб’єктної зустрічі між відокремленими дорослими Я. Такі зустрічі, на наш погляд, є практично неможливими за умов строго індивідуалістичної моделі Я.

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972. 2. Брюнинг В. Философская антропология: исторические предпосылки и современное состояние // www.ihik.lib.ru 3. Бубер М. Два образа веры. – М., 1995. 4. Булгаков С.Н. Иван Карамазов // www.ihik.lib.ru 5. Давыдов Ю. Этика любви и метафизика своеволия. – М., 1989. 6. Дарвин Ч. Выражение эмоций у животных и человека // Дарвин Ч. Соч. в 9-ти томах. – Т.5. – М.–Л., 1953. 7. Достоевский Ф.М. Записки из подполья // Достоевский Ф.М. Собр. соч. в 12-ти томах. – Т.2. – М., 1982. 8. Достоевский Ф.М. Сон смешного человека // Достоевский Ф.М. Собр. соч. в 12-ти томах. – Т.12. – М., 1982. 9. Иванов В. Достоевский и роман-трагедия // Иванов В. Родное и вселенское. – М., 1994. – С.282–311. 10. Изард К. Эмоции человека. – М., 1980. 11. Липер Р.У. Мотивационная теория эмоций // Психология эмоций. Тексты. – М., 1984. – С.138–151. 12. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое // Соч. в 2 т. – Т. 1. – М., 1990. 13. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М., 1994. 14. Ницше Ф. Странник и его тень. – М., 1994. 15. Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху. – М., 1994. 16. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди // Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. – М., 1991. – С.229–476. 17. Сартр Ж.-П. Очерк теории эмоций // Психология эмоций. Тексты. – М., 1984. – С.120–137. 18. Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна: за пределами индивидуализма. – М., 2005. 19. Шестов Л. Достоевский и Ницше. – Париж, 1971.